

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.95: 82-3

DOI: 10.15587/2313-8416.2018.150218

АТРИБУЦІЯ КОМПЕТЕНТНИМ ЧИТАЧЕМ ПЕРСОНАЖІВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІТЕРАТУР

© О. М. Лозова

У статті досліджується психосемантичний диференціальний простір компетентних читачів українського походження у проекції на літературні тексти різних культур. Розкрито психосемантику уявлень про літературних героїв національних літератур у свідомості філологів. Показано, що психосемантичні методи особливо підходять для поглибленого дослідження семантики персонажів. Експериментально підтверджено гіпотезу про детермінацію сприймання й оцінки естетичного об'єкта як соціокультурними, так і етнокультурними чинниками

Ключові слова: психосемантика, психосемантична реконструкція, семантична різноманітність, літературні герої, порівняльний аналіз, уявлення

1. Вступ

Зростаюча динаміка розвитку сучасного суспільства, різноманітність і мобільність соціальних груп, до яких належить і з якими стикається сучасна людина, неодмінно ставить перед особою завдання пошуку національної, етнічної та/або соціокультурної межі між «своїми» і численними «чужими», належність до яких не є даною раз і назавжди, а може варіюватися залежно від обставин життя. При цьому етно-національна належність є одним із найважливіших соціо-культурних кордонів суб'єкта. Тому питання про те, як читач-носій певної культури сприймає та артибує літературних героїв інонаціональної літератури, потребує спеціального дослідження. Особливий інтерес становить питання не лише суб'єктивного оцінювання персонажів, але й того смислового контексту, в якому компетентний читач-філолог пояснює ці свої, переважно суб'єктивні, оцінки та атрибуції.

2. Літературний огляд

Хоча психологічний підхід до вивчення проблеми сприйняття літературних героїв було започатковано ще вченням О. О. Потебні, експериментальна робота у цій царині розпочалася лише в сімдесяті роки минулого століття. Вагомим виявився внесок філологічних досліджень, які розкрили специфіку художнього сприйняття літературного героя. Зокрема, великої уваги було приділено тому факту, що сприйняття літературного героя розпочинається з чуттєвої реакції читача на описані події [1]. У вітчизняній науці вперше розкриваються й диференціюються поняття авторської та читацької свідомості [2]. Пізніше було досліджено три рівні змін ставлення до літературного героя, що відбуваються з читачем протягом читання – рівня уваги, рівня співучасті, а згодом – рівня відкриття [3]. У літературно-критичній концепції важливим для нас положеннями є тлумачення соціальної значущості літературного героя [4]. Експериментальна наука показала вагому роль ем-

патійності та емоційної мобільності реципієнта при читанні [5]. У цьому дослідженні ми також спиралися на функціональну теорію образних текстів [6] та оцінку літературних героїв як фактор формування значущих уявлень про соціальні групи [7].

Найвиразнішою ситуацією оприявлення зазначених вище культурних кордонів, пов'язаних етнонаціональною належністю суб'єкта, є ситуація висловлення останнім оцінних суджень про ті чи ті об'єкти інокультурного походження. Властива суб'єктові імпліцитна картина світу опосередковує сприйняття й усвідомлення всіх явищ дійсності та справляє вагомий вплив на оцінку суб'єктом об'єктів [8]. У парадигмі психосемантики ця теза осмислюється як завдання з'ясувати генезу, будову і функціонування індивідуального простору значень, а отже – з'ясування позиції суб'єкта в системі його відношень зі світом [9, 10].

Оцінка актуального стану дослідження описаної проблеми свідчить про потребу в парадигмальній визначеності її дослідження. Автор дотримується психосемантичного підходу до виявлення і тлумачення системи уявлень та суджень особистості.

3. Мета та задачі дослідження

Метою даної розвідки є висвітлення окремих теоретико-методологічних положень та емпіричне дослідження соціокультурних уявлень філологів українського походження про літературних героїв різних національних культур.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

1) в ході експертного оцінювання виокремити низку літературних персонажів, які асоціюються з окремими європейськими національними культурами;

2) виявити картину суб'єктивного оцінювання персонажів за низкою конструктивів, що означають особистісні якості;

3) здійснити аналіз інтерпретацій українськими філологами їх власних атрибуцій літературних персонажів європейських культур.

4. Дослідження атрибуції персонажів європейських національних літератур компетентним читачем

Із врахуванням сталих процедур проведення психосемантичного дослідження попередньо було проведено усне опитування 12 респондентів-експертів, групу яких представили студенти та викладачі Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Київського університету імені Бориса Грінченка. Основна вибірка досліджуваних складала 23 особи віком від 19 до 55 років, серед яких: 17 жінок і 6 чоловіків; 14 студентів і 9 осіб з вищою філологічною освітою; всі респонденти – етнічні українці. В ході процедури експертного опитування методом вільних асоціацій було визначено перелік національно типових літературних героїв європейських літератур. В отриманому переліку було представлено персонажі, відібрані за критеріями пропорційності (по два персонажі з кожної національної літератури) та контрастності (гендерної або психолого-характерологічної).

Надалі шляхом скерованих асоціацій було визначено 19 конструктів, які респонденти вважали визначальними для вказаних літературних героїв, додав-

ши до них критерій національної типовості, а саме: вродливість, відповідальність, емоційність, дієвість, щедрість, вірність, сміливість, товарицькість, жертовність, почуття гумору, сила, доброта, амбітність, чуйність, кмітливість, заможність, освіченість, чарівливість, гордість, національна типовість. Респондентам було запропоновано за семибальною шкалою дати оцінку дванадцятьом персонажам європейських національних літератур відповідно до 20 визначених конструктів. Інтерпретація отриманих показників провадилася досліджуваними філологами з опорою на їх власну професійну ментальність, із залученням широкого культурного та, зокрема, літературного контексту.

5. Результати дослідження

Узагальнення експертних суджень дозволило отримати перелік з дванадцяти літературних героїв шести національних літератур: Растиньяк, Фігаро, Фауст, Тіль Уленшпігель (початково герой нідерландського та німецького фольклору, Тіль Уленшпігель розглядався в групі персонажів німецької літератури), Дон Кіхот, Кармен, Андрей Болконський, Анна Кареніна, пан Тадеуш, Ігнаці Жецький, Тарас Бульба, Маруся Чурай.

На підставі отриманих середніх значень показники суб'єктивного оцінювання філологами літературних героїв вираховувалися показники медіани рядів (табл. 1).

Таблиця 1

Середньоарифметичні групові показники суб'єктивного оцінювання філологами літературних героїв

Атрибуції персонажів	Растиньяк	Фігаро	Фауст	Тіль Уленшпігель	Дон Кіхот	Кармен	Андрій Болконський	А. Кареніна	Пан Тадеуш	Ігнаці Жецький	Тарас Бульба	Маруся Чурай	Me
Вродливість	4,80	5,39	3,13	4,12	2,52	6,17	5,87	5,78	4,09	3,13	4,00	6,26	4,46
Відповідальність	3,28	2,78	4,05	5,19	4,83	3,05	5,70	3,35	5,41	6,10	6,04	5,43	5,01
Емоційність	4,25	6,35	3,48	5,27	5,83	6,43	4,35	5,87	4,76	4,39	5,70	5,48	5,37
Дієвість	5,25	6,09	4,39	6,00	5,65	5,35	4,91	4,87	5,05	5,13	6,30	5,35	5,3
Щедрість	2,40	3,74	3,22	6,00	6,35	4,22	5,04	3,74	4,76	3,39	4,61	5,30	4,41
Вірність	2,75	2,73	3,70	4,75	6,09	3,61	5,61	3,65	5,52	6,36	5,78	6,09	5,13
Сміливість	4,58	4,74	4,96	6,06	6,52	5,78	5,87	5,00	4,90	4,71	6,39	6,13	5,39
Товарицькість	4,25	5,22	2,30	5,40	4,83	4,48	4,39	3,74	4,95	3,39	5,35	4,23	4,43
Жертовність	1,84	2,59	4,00	5,40	5,87	3,57	5,39	4,78	4,71	5,17	5,83	6,17	4,97
Почуття гумору	3,68	6,43	2,95	4,94	2,59	3,04	3,64	2,91	4,00	3,57	4,09	3,81	3,66
Сила	3,70	3,74	3,91	5,69	3,39	4,09	5,13	3,38	4,68	3,35	6,36	4,86	4,00
Доброта	3,15	4,22	3,05	5,87	6,13	3,39	4,83	4,26	4,71	6,06	4,22	5,61	4,48
Амбітність	6,60	5,17	5,96	3,67	3,87	4,96	5,43	3,57	5,05	3,91	5,22	3,32	5,00
Чуйність	2,70	3,87	2,87	4,73	5,61	4,04	4,83	4,91	5,05	6,13	3,65	5,26	4,78
Кмітливість	5,50	6,26	4,91	5,50	3,57	4,78	5,13	3,83	5,29	5,61	4,83	5,00	5,06
Заможність	4,20	2,87	3,35	2,12	2,32	2,26	5,57	5,43	4,38	3,91	4,09	2,91	3,63
Освіченість	4,65	3,00	6,13	2,94	3,83	2,48	6,13	5,26	4,76	4,20	3,43	4,17	4,18
Чарівливість	4,20	5,30	2,83	4,13	3,65	5,96	4,96	5,87	4,86	3,04	3,48	6,00	4,53
Гордість	4,89	3,91	5,61	4,71	5,17	6,26	6,30	4,70	5,48	3,91	6,17	6,30	5,32
Національна типовість	4,60	5,30	4,70	5,24	4,13	5,57	5,17	4,52	5,55	5,61	5,96	5,87	5,27
Me	4,23	4,48	3,80	5,21	4,83	4,35	5,15	4,61	4,88	4,29	5,28	5,39	—

Як очевидно з представлених даних, у свідомості компетентних читачів-філологів:

- Маруся Чурай та Дон Кіхот складають антинормічну пару за критерієм вродливості;
- найвідповідальнішим героям Ігнаці Жецькому і Тарасові Бульбі протистоїть Фігаро;
- Кармен виразно емоційніша за інших персонажів;
- найщедрішим визнано Дон Кіхота;
- невірність об'єднує Растіньяка і Фігаро;
- Тарас Бульба, Маруся Чурай та Тіль Уленшпігель сміливі;
- Фауст і Тіль Уленшпігель – антиподи за критерієм товарискисті, а Растіньяк та Маруся Чурай – за жертівністю;
- виразне почуття гумору притаманне лише Фігаро;
- сила оцінюється полярно в якостях Ігнаці Жецького і Тараса Бульби;
- доброта Дон Кіхота і Жецького протиславлена низьким показником доброти Фауста і Растіньяка;
- Растіньяк – антипод Марусі Чурай за амбітністю та І. Жецького за чуйністю;

- кмітливості Фігаро і Дон Кіхота протилежні;
- Тіль і Кармен опозиційні до заможності Растіньяка.

Освіченість пана Тадеуша контрастує з бідністю Тіля Уленшпігеля і Дон Кіхота. За чарівливістю жіночі персонажі протиставлені Фаусту та Жецькому; гордість Андрія Болконського, Кармен і Марусі Чурай не притаманна Фігаро і Жецькому. Найбільш національно типовими виявилися персонажі української та польської літератур, а найменше – Дон Кіхот.

Визначені групові показники було піддано якісному аналізу, з метою чого було здійснено генералізацію отриманих даних та узагальнено їх згідно з трьома запропонованими Ч. Осгудом факторами: оцінка, сила та активність. При цьому фактор активності увібрав у себе конструкти: дієвість, щедрість, сміливість, емоційність, товарискисті. Фактор оцінка – вродливість, вірність, доброта, чуйність, жертівність, амбітність, кмітливості. Фактор сила – відповідальність, почуття гумору, сила, заможність, освіченість, гордість, національна типовість (табл. 2).

Таблиця 2

Середньо-зважені показники факторів оцінка, сила та активність в атрибуції національних літературних героїв

Генералізовані атрибуції персонажів/ фактори	Растіньяк	Фігаро	Фауст	Тіль Уленшпігель	Дон Кіхот	Кармен	А. Болконський	А. Кареніна	Пан Тадеуш	І. Жецький	Тарас Бульба	Маруся Чурай
Активність	3,91	4,25	4,01	4,67	4,38	4,06	5,17	4,46	4,88	3,68	4,97	4,97
Оцінка	4,12	4,95	3,72	5,87	5,84	4,96	5,05	4,34	4,92	4,80	5,66	5,25
Сила	4,28	4,57	4,09	4,60	4,26	4,84	5,40	4,58	4,92	4,15	4,86	5,47

Оскільки всі персонажі отримали значно вищий за середній бал за характеристикою репрезентативності даного героя для своєї нації, то виникла підстава вважати оцінки, які надавалися літературним персонажам, етнічними стереотипами стосовно представників тих етнонаціональних культур, до яких належать ці герої. З метою уникнення необгрунтованого накидання представникам певної нації тих чи інших рис до уваги бралися лише ті висновки, які підтверджувалися аналізом даних стосовно обох персонажів однієї національної літератури, а також враховувалися лише високі і низькі середні показники (менше 2,5 і більше 4,5). При цьому сфера невизначених, серединних характеристик відкидалася за браком показовості.

6. Обговорення результатів дослідження

На думку опитуваних, компетентних читачів з філологічною освітою, риси французького національного героя об'єднані довкола стрижневої характеристики «раціоналізм». Аргументи: «французька мова – елітарна культура знаті», визначальними рисами поетики французької літератури є поряд з елементами розважальності, «порив, убраний у карбовані форми» («Пісня про Роланда», в Корнеля й Гюго, ораторська проза Кальвіна, Руссо, Наполеона).

В соціо-культурному образі героя німецької літератури переважає риса пасіонарного вождизму, «германського духу». Аргументи: архетипний образ

закутого в лати тевтонського рицаря стереотип німецького прогресизму, історична пам'ять нашого народу, німці як цивілізатори, носії технічних новаторств і вдосконалень, освоювачі-колоністи цілих земель Слобожанщини і Причорномор'я.

Культурні атрибутивні характеристики персонажів іспанської літератури логічно об'єднані довкола фактору експансивності. Аргументи: історичний факт завоювання Іспанії маврами і Реконкісти, іспанця як тип людини, яка перебуває в постійному русі, позбавленої маєтностей, із загостреним почуттям власної гідності, спроможності знову стати господарем на власній землі, із загостреними реакціями на докільля, що легковажить осілістю і копітким збиранням матеріальних благ. Національну літературну традицію відрізняє динамічність, настановна на сильну реакцію, сполучення містики з натуралізмом, глибока народність і демократичність.

Російський соціо-культурний стереотип героя демонструє чітку дуальність: з одного боку – риси, яким герой завдячує ролі імперського центру, осередку знаті, освіти, науки, культури і багатства (Іван Калита, Іван Грозний, Петро Перший, радянський тоталітаризм); з іншого боку – дієвість, сміливість, жертівність, чуйність, детерміновані традиційно російським способом життя, азами неіндивідуалістичної, корпоративної свідомості, в глибині якої панує всеобіймаюче, нерозчленоване «ми», а не «я» (Соловйов, Мережковський, Розанов, Бердяєв, Толстой, Гумільов).

Позитивному образу літературного героя-поляка властиві майже всі чесноти. Аргументи: негативний минулий досвід спілкування українців з поляками заступили сприятливі враження від постійної підтримки ними впродовж радянської і пострадянської доби української самостійності та європейського вибору України. Поляки втілюють образ більш успішного сусіда, на якого українці несвідомо проєктують свої сподівання.

Атрибуція українського літературного героя будується довкола ідеального образу борця із силами зла. Наявність в образі українця багатьох «теплих» рис (емоційність, щедрість, вірність, жертвовність) кристалізується в певний артистичний тип людини, перейнятої любов'ю до різнобарв'я життя в усіх його виявах, людини обдарованої рухливим, жвавим, метким розумом, искристою дотепністю і героїчною пристрасністю.

7. Висновки

1) В ході експертного оцінювання було виокремлено низку літературних персонажів, типових для європейських національних культур: Раїсіньяк, Фігаро, Фауст, Тіль Уленшпігель, Дон Кіхот, Кармен, Андрей Болконський, Анна Кареніна, пан Тадеуш, Ігнаці Жецький, Тарас Бульба, Маруся Чурай.

2) Узагальнення атрибуції та суб'єктивного оцінювання українським компетентним читачем літературних героїв інших європейських націй виявило, що французькі герої дуже амбітні, дуже кмітливі, вродливі, дієві, сміливі, прагматичні. Герої німецької літератури дуже сміливі, дієві, кмітливі та горді. Іспанці дуже емоційні, дуже дієві, дуже сміливі, дуже горді, щедрі, товариські та бідні. Поляки відповідальні, емоційні, дієві, щедрі, вірні, сміливі, товариські, жертвовні, сильні, амбітні, чуйні, кмітливі, освічені, чарівливі, горді. Росіяни вродливі, дієві, дуже сміливі, жертвовні, чуйні, заможні, освічені, чарівливі, горді. Українці дуже емоційні, дуже дієві, дуже вірні, дуже горді, дуже сміливі, дуже відповідальні, жертвовні, щедрі сильні, кмітливі.

3) Порівняльний аналіз інтерпретацій атрибутів літературних персонажів показав наявність у свідомості українців-філологів яскраво виражених культурних типів: француза – раціоналіста; іспанця – демократичного лицаря-конкістадора, для якого несуттєвим є матеріальний добробут; німця – тевтонця; росіянина – аристократа і водночас людини маси, корпорації, колективу; поляка – доброзичливого й успішного сусіда; зрештою, автостереотипу українця як витязя прикордоння.

Література

1. Брюховецький В. С. Factum est factum. Біобібліобриуікхія. Київ: Києво-Могилянська академія, 2010. 991 с.
2. Гром'як Р. Т. Літературна реценція в компаративістичних студіях // Біблія і культура. 2001. № 3. С. 45–48.
3. Прозоров В. В. Художественный текст и читательское восприятие (К теории вопроса) // Филологические науки. 1978. № 1. С. 11–17.
4. Сивокінь Г. М. Одвічний діалог: українська література і її читач від давнини до сьогодні. Київ: Дніпро, 1984. 255 с.
5. Bal P. M., Veltkamp M. How Does Fiction Reading Influence Empathy? An Experimental Investigation on the Role of Emotional Transportation // PLoS ONE. 2013. Vol. 8, Issue 1. P. e55341. doi: <http://doi.org/10.1371/journal.pone.0055341>
6. Literature as Cultural Ecology: Notes Towards a Functional Theory of Imaginative Texts With Examples from American Literature'. Literary History / ed. by Grabes H. // Cultural History: Force-Fields and Tensions. Tübingen: Gunter Narr, 2001. P. 85–100.
7. McGarty C., Yzerbyt V., Spears R. Social, cultural and cognitive factors in stereotype formation / ed. by McGarty C., Yzerbyt V., Spears R. // Stereotypes as Explanations: The Formation of Meaningful Beliefs about Social Groups. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 1–15. doi: <http://doi.org/10.1017/cbo9780511489877.002>
8. Леонтьев А. Н. Образ мира // Избранные психологические произведения. Т. 2. Москва, 1983. С. 251–261.
9. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва: Смысл, 2003. 487 с.
10. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія. Київ: Слово, 2011. 176 с.

Дата надходження рукопису 16.10.2018.

Лозова Ольга Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри, кафедра практичної психології, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна, 04053
E-mail: o.lozova@kubg.edu.ua